

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
19–20. SZÁZADI KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM
TÉMAVEZETŐ: KRAUSZ TAMÁS DSc., EGYETEMI TANÁR**

DOKTORI (PhD) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

VARGA ÉVA MÁRIA

**MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK
A SZOVJETUNIÓBAN AZ OROSZORSZÁGI
LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN
(1941–1956)**

**Budapest
2008**

Témaválasztás és célkitűzés

A második világháború hadifoglyainak problémaköre Kelet-Közép-Európában az utóbbi két évtizedben válhatott a tudományos kutatások tárgyává. Az államszocialista korszakban a témát mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban különböző politikai okokból jobbra elhallgatták, s emiatt az erre vonatkozó források is zárolva voltak. A hadifogoly-problematika a rendszerváltás óta nemcsak a tudományos kutatókat foglalkoztatja, hanem a szélesebb közvéleményt is, hiszen a térségben kevés olyan család létezik, amelyiknek valamilyen hozzátartozóját ne érintették volna a második világháború eseményei.

A korábban szigorúan titkos anyagként őrzött dokumentumok felszabadításának köszönhetően a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikája az elmúlt 15 évben a modern orosz történettudomány egyik központi témája lett. A kutatók, történészek számára világossá vált, hogy a hadifogoly-kérdéskör gyakorlatilag a háború „hiányzó fejezete”, és a téma objektív elemzése nélkül nem lehet teljes az emberiség eddigi legnagyobb katasztrófájának története. A hadifogolyügyben keletkezett hazai historiográfia jellemző sajátosságának tekinthetjük, hogy a kutatók a korabeli szovjet dokumentumokra csak elvétve támaszkodnak és az orosz szakirodalom új értékelései, eredményei sem igazán jelennek meg bennük. Jelen értekezésnek az a célja az, hogy e hiányt pótolva, a már több mint egy évtizede hozzáférhető oroszországi levéltári forrásokat beemelje a magyar történeti szakirodalom vérkeringésébe.

Mivel a hadifogoly-problematika része a mai Magyarország és egész Kelet-Európa politikai és ideológiai diskurzusainak, különösen fontosnak gondolom, hogy egy elfogulatlan kutatásnak elsősorban a levéltári források lehetnek a kiindulópontjai és alapvető meghatározói.

Magyarországon a rendszerváltozás után a *revizionista szemlélet* fényében hazánk második világháborús részvételének átértékelése kapott teret, nemcsak a szellemi-politikai életben, hanem tudományos körökben is. Magyarország hadbalépéséért, a súlyos emberi veszteségekért, a vereségért teljes mértékben a horthysta elitet, illetve 1944 októberétől a nyilas hatalom képviselőit terheli a történelmi felelősség. A vereség értelmezésének revíziója és a „nemzeti igazságtétel” részeként történő értelmezés romantikus nacionalista irányra rányomta a bélyegét a magyar hadifoglyok sorsát feltáró hazai kutatások jelentős részére is. A téma folyamatos történetietlen átpolitizálása megnehezíti a tisztánlátást, az objektív elemzést.

Napjainkban a kérdéskör medializálása arra épül, hogy a hadifogoly-tematikát kiszakítva az ösztörténeti folyamatból egy önálló nemzeti mitológia részévé emelik. A legsúlyosabb probléma pedig éppen az, hogy a hadifogoly-kérdéskör a kezdetektől kikerült az ösztörténeti folyamatból, eloldódott a hadifogoly-problematika valós történeti összefüggéseitől és ennek részeként összefonódott a GULAG-problematikával, amelyből szinte egyenesen következett a náci haláltáborokkal való rokonítás. A valóságban a GULAG és a hadifoglyok története intézményesen is elkülönült egymástól, a hadifogolytábor-rendszer irányítására, felügyeletére a Belügyi Népbiztosságon (NKVD) belül önálló szervet hoztak létre, a Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokságot (UPVI/GUPVI).

Munkám fontos célja az volt, hogy reálisabb kép alakuljon ki a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok és polgári személyek sorsáról. A hadifogoly-problematika ahogyan nem emelhető ki a háború ösztörténetéből, ugyanúgy nem ragadható ki a korabeli szovjet viszonyok közül sem. A háború után a Szovjetunió európai része jelentős mértékben romokban hevert, a kolosszális veszteség miatt pedig sok millió férfi munkaerő hiányzott. A hadifogolyügyben tanúsított szovjet álláspontot az ország katasztrofális gazdasági helyzete és a munkaerőhiány határozta meg. A UPVI/GUPVI létrejöttének, működésének és az irányítása alatt álló hadifogoly-táborrendszer kialakulásának vizsgálata nélkül nem lehet teljes képet alkotni a hadifogság történetéről, ezért a magyar hadifoglyok és internáltak sorsát a történet egészébe belehelyezve vizsgálom. A dolgozat elkészítésekor igyekeztem a Juhász Gyula által mondottakat mindvégig követni: *„A történelem nem példatár, hanem egységes folyamat. Nem szabad olyan történelmet írni, vagy a történelmet úgy tanítani (bár erre van példa), hogy csak azt emeljük ki belőle, ami nekünk és nem ellenünk jó.”* (Juhász Gyula: A történész józansága. Összeáll.: Juhász Ferenc. Budapest, OSZK, é. n. 278.)

Az értekezés forrásai

Értekezésem során primer irodalomként a Magyarországon eddig ismeretlen, de jelenleg már hozzáférhető oroszországi levéltári forrásokra támaszkodtam, ugyanakkor az orosz szakirodalom megismertetése is célom volt, ezért szenteltem önálló fejezetet a historiográfiai áttekintésnek.

A második világháború kirobbanása után, 1939 őszén létrehozott hadifogolyügyért felelős központi szerv tevékenysége során felhalmozódott iratanyag – nagyrészt a zárolásának köszönhetően – szinte teljességében fennmaradt az utókor számára. A hadifogoly-kérdés tudományos kutatása terén gazdag, tengernyi ismeretlen információt tartalmazó hatalmas mennyiségű (3 800 000 őrzési egység) iratanyagot mintegy félévszázadon keresztül a legnagyobb titokban őrizték a Szovjetunióban, még az iratőrző intézmény létezése is csak a legszűkebb belügyi körben volt ismeretes. Az Oroszországi Állami Katonai Levéltárban (RGVA) található UPVI/GUPVI iratkomplexumán belül a proveniencia elvét betartva három nagy irategyüttes különül el: a központi apparátus, a regionális szervezetek fondjai, illetve a hadifoglyok és internáltak személyi dossziéit tartalmazó fondok. A GUPVI és jogelődje, illetve jogutódai központi apparátusa (1p. sz. fond) 1992 után folyamatosan esett át a visszaminősítési procedúrán, jelenleg már kevés azon őrzési egységeinek száma, amelyek még nem hozzáférhetőek. Az 1939–1961 évkörű fondban közel sem egyszerű vállalkozás a konkrétan a magyar hadifoglyokra és internáltakra vonatkozó források feltárása, mivel a szovjet hadifoglytáborok működésének alapját elsősorban nem a nemzetiség szerinti szétválasztás jelentette, hanem a hadifogoly-munkaerő felhasználása a szovjet népgazdaságban. A disszertációban az „Általános ügyek osztálya” (Titkárság) anyagán kívül a munkaügyi, nyilvántartási és egészségügyi részlegek, illetve az MVD Börtönparancsnokságának irataiban folytatott kutatásaim során feltárt dokumentumokat használtam fel. A GUPVI szervezeti egységei közül a politikai ügyosztály és az azon belül működő antifasiszta részleg különálló fondokat képeznek (3. és 4. sz. fondok). A GUPVI regionális szervei (vidéki hadifogoly- és internáltügyi parancsnokságok és felügyeletük alatt működő táborparancsnokságok) az ország közigazgatási beosztását követve, köztársaságonként, területenként szintén önálló fondokat alkotnak. Sajnálatos, hogy ez utóbbi irategyüttes nagy része ma is zárolva van, még nem került sor minősítésük feloldására. A hadifoglyok és internáltak személyi anyagának túlnyomó

többsége a hatályos levéltári illetve titokvédelmi föderációs törvényekben foglaltak szerint kutatható.

Az értekezés forrásainak másik nagy jelentőséggel bíró csoportja a Belügyi Népbiztosság/Belügyminisztérium (NKVD/MVD) irategyüttese, melynek lelőhelye az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára (GA RF). A belügyi központi kormány szerv anyagából az egyéb népbiztosságokkal, minisztériumokkal és más központi államszervekkel folytatott levelezése, a belügyi népbiztosok, később belügyminiszterek és helyetteseik által kiadott parancsok, rendeletek, utasítások, körlevelek (9401. sz. fond, 1. és 1a opisz) szintén fontosak a kutatott témára. Talán a legértékesebb és legérdekesebb anyagokat a 9401. sz. fond 2. sz. opisza tartalmazza. Az ún. „Különleges dossziék” a korabeli NKVD/MVD titkársága által vezetett operatív ügyiratkezelés termékei, azaz a legfelsőbb állami és pártvezetés részére megküldött speciális jelentések, beszámolók, adatközlések kiadmányozott, illetve hitelesített változatai. Molotov, Sztálin, Berija, Hruscsov különleges dossziéiban is található a hadifogoly kérdés szempontjából fontos, sok esetben a döntési mechanizmust megvilágító dokumentum. Ezenkívül a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának/Minisztertanácsának Repatriációsügyi Igazgatósága (9526. sz. fond) és a Legfelsőbb Tanács (7523. sz. fond) is tartalmaz értékes információkat.

Az Oroszországi Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárban (RGASZPI) őrzött Állami Honvédelmi Bizottság (ÁHB/GKO) határozatai is megkerülhetetlen forráscsoportot alkotnak témánk szempontjából. A nagy honvédő háború idején Sztálin által személyesen irányított legfelső állami szerv a külföldi hadifoglyokra vonatkozóan számos kulcsfontosságú döntést hozott. Az ÁHB iratanyagának túlnyomó része az elmúlt években lezajlott visszaminősítéseknek köszönhetően már kutatható. Ugyancsak az elmúlt időszakban oldották fel, legalábbis részben, az SZK(b)P Polibjuro 1919–1952 évkörű irategyüttesének (17. sz. fond 3. opisz) titkosságát. A párt legszűkebb testülete 1948-tól kezdve többször is napirendre tűzte a hadifoglyok, köztük a magyarok repatriálásának kérdését. A Komintern fondjában is találhatóak a témára vonatkozóan iratok, egy önálló, mesterséges állagot hoztak létre a hadifogolyügyben történt levelezésről. (495. sz. fond 77. opisz)

Az Oroszországi Állami Újabbkori Történelmi Levéltárban (RGANI) az 1953 utáni pártanyagban az elítélt hadifoglyok repatriálásáról szóló határozatok lelhetők fel.

Értekezésem során hasznosítottam az orosz történelmi szakirodalom eddigi eredményeit is és Korom Mihály legfrissebb – a korabeli szovjet levéltári

dokumentumok közzététele után végzett - kitűnő számításait. A levéltári és egyéb primer forrásokat, a szakirodalmat tanulmányozva, úgy vélem, napjainkban a tudományos kutatóknak az egyik legnagyobb nehézséget a „bőség zavara” jelenti. A hadifogoly problematika mintegy félévszázados elhallgatása után az oroszországi levéltárakban jelentős mennyiségű korábban titkos iratanyag vált – történeti léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt – kutathatóvá. A jelenleg még hozzáférhetetlen dokumentumok ellenére is kijelenthetjük, hogy a rendelkezésre álló, kutatási korlátozás alá nem eső iratokban rejlő számok, adatsorok és tények teljes feldolgozása még évekig biztosít feladatot a történészeknek és levéltárosoknak.

Az értekezés tudományos eredményei

Az oroszországi levéltári források tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a második világháború következményeként a Szovjetunióban kialakult hadifogolytábor-rendszer, amely magában foglalta az internáltak munkászászlóaljait is, alapjában elkülönült a GULAG-tól. E lágerhálózatot az NKVD-n belül létrehozott önálló szervezet, a Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság – a területi belügyi szervek közreműködésével – működtette. A hadifogolyügyben hozott központi rendelkezéseket (NKVD/MVD, UPVI/GUPVI parancsok) vizsgálva mindenképpen kitűnik, hogy mindvégig – a lerombolt vidékeken a gazdaság talpra állítása érdekében – a legfontosabb célként első helyen a hadifogoly-munkaerő maximális felhasználása állt. A szovjet állam a kimerült munkaerőbázisát kívánta külföldi, agresszor-országok munkaerejével pótolni. A kollektív büntetés elvét a győztes nagyhatalmak együttesen fogalmazták meg és fogadták el, bár igaz, hogy a Szovjetunió már előtte félévvel deportálta a kelet-közép-európai munkaképes német nemzetiségű személyeket, mint ahogy az is igaz, hogy ezen igényéről 1943 óta folyamatosan tájékoztatta a szövetségeseket.

Az értekezés első fejezetében – egyúttal a téma kutatástörténeti előzményeit is magában foglalva – részletesen bemutatom a hadifogoly-problematika historiográfiáját, amelyen belül két periódust különböztethetünk meg: az 1940-es évektől a 1980-as évek végéig és az 1990-es évek elejétől napjainkig. Az első historiográfiai időszakra vonatkozóan megállapítható, hogy mind a külföldi, mind a szovjet szakemberek a hidegháború, az ideológiai szembenállás forgatagában behatárolt körülmények között végezheték munkájukat, ami természetesen elvi ellentéteket idézett elő a téma

megközelítésében. A rendszerváltás után a második világháború következtében a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikája a modern orosz történettudomány egyik legdinamikusabban fejlődő fejezetévé vált, új megvilágításba helyezi a háború alatti és utáni Szovjetunió történeti helyzetét is. Kétségtelenül a XX. század történetének e sokoldalú jelenségének tanulmányozása kapcsán jelentős progresszió figyelhető meg.

A dolgozatban önálló fejezetet szenteltem a szovjet hadifogolytábor-rendszer bemutatásának, ezen belül először a hadifogolyügy jogi szabályozását tekintettem át. A Szovjetunió ugyan nem csatlakozott a hadifogolyügyet szabályozó 1929. évi genfi konvencióhoz, de ennek ellenére az 1930–1940-es években a szovjet törvényhozásban a hadifogoly-problematika nagy teret kapott. A korábbi nemzetközi rendelkezések alapelveit követve a szovjet állam megteremtette saját, belső szabályozását, amely ha nem is mindent épített be a nemzetközi egyezményekből, annak alapelveit átvette. Egész idő alatt, míg a Szovjetunió területén hadifoglyok tartózkodtak a Népbiztosok Tanácsa által 1941. július 1-jén kihirdetett hadifogoly-rendeletet volt irányadó, és ezt még mintegy 3000 végrehajtási utasítás követte. Ezzel ellentétben Németország, amely elfogadta a genfi konvenciót, a kezére került szovjet hadifoglyok és polgári személyek tudatos és tömeges likvidálásával kezdetektől megsértette azt. Az UPVI/GUPVI hivataltörténete kapcsán vállalnom kellett a némileg terjengősnek tűnő leírást, a szárazabb intézménytörténetet sem hagyhattam el, már csak azért sem, mert a szovjet hadifogoly- és internáltügyi főhatóság története Magyarországon kevésbé ismert.

Az értekezés központi részét a „Tények és számok” c. fejezet képezi, amelyben a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozóan a korabeli szovjet dokumentumokban feltárt információkat, adatokat összegeztem. A második világháború következtében szovjet fogságba több mint 4 millió külföldi hadifogoly és internált került. Azonban a szovjet fogságba esés egyúttal nem jelentette azt, hogy minden személyt a Szovjetunió területén lévő hadifogolytáborokba és munkászászlóaljakra szállítottak. A 4,37 millió hadifogolyból az NKVD adatai szerint a frontokon működő gyűjtőállomásokról a Szovjetunió hátszói táboraiába mintegy 3,777 millió személyt irányítottak, de mivel ez a szám is tartalmazott még szovjet állampolgárokat, a GUPVI összesítő nyilvántartásaiban 3,486 millió külföldi hadifogoly szerepel. Az eddigi kutatások során feltárt levéltári forrásokat tanulmányozva a magyar hadifoglyok és polgári személyek létszámát mintegy 550 000 főben állapíthatjuk meg, közülük 450 000 főre tehető a katonai hadifoglyok száma, és mintegy 100 000 fő a

jelenlegi Magyarország területéről – különböző okokból – civilként elhurcoltak száma. A GUPVI irataanyagából kiderül, hogy csak az 1944 decembere végén és 1945 elején a kollektív büntetés jegyében német nemzetiségüként deportált személyek (mintegy 33 000 fő) kerültek be az internáltakról külön vezetett szovjet nyilvántartásokba. Ez azt jelenti, hogy a hadifoglyok közé is soroltak be polgári lakosokat. A civilek elhurcolása a Szovjetunió részéről elsősorban az előrehaladó frontok hátszágának biztonságos feltételének megteremtését szolgálta, ezt a kiadott rendelkezések, utasítások tanúsítják. A menekülő katonák és különböző diverzáns személyek felkutatásán túl, a lakosság körében is sor került elhurcolásokra. Ezekben az esetekben a kényszermunkaerő gyűjtésén túl, az is közrejátszhatott, hogy a magyar-német ellenállás a szovjet hadsereg előrenyomulását lassította, csak hosszabb idő alatt és nehézségek árán valósult meg az előrehaladás, ilyenkor a katonai vezetés kényszert érzett, hogy magasabb hadifogolylétszámot mutasson fel. 1945 nyarán a szovjet szervek már szabadon engedtek 10 352 civilt, akiket a fővárosi razziák során a budai oldalon fogdostak össze. A sokat vitatott polgári személyek számára vonatkozóan végleges eredményt csak az Oroszországi Állami Katonai Levéltárban fennmaradt mintegy félmillió személyi dosszié áttekintése hozhatna. A hadifoglyokról felvett kérdőívek ugyanis tanúskodnak arról, hogy a fogságba esett személy szolgált-e a hadseregben. Az oroszországi levéltári források tanulmányozása során azt is megállapíthatjuk, hogy az idehaza használt „terminológiával” nem találkozhatunk. Az évekre elhurcolt civileket a köznyelv „malenykij robotosoknak” hívta. Ezt a magyar szakirodalom által hovatovább már terminológiaként használt fogalmat a korabeli szovjet dokumentumok nem ismerik. A GUPVI nyilvántartásán belül két főcsoportot különböztettek meg, a hadifoglyokét és az internáltakét. Az is ismeretlen volt az oroszországi levéltárakban található források feltárása előtt, hogy az internáltakon belül két csoportot is elkülönítettek: a „G”-csoportot („mozgósított” internáltak, gyakorlatilag a német nemzetiségüként deportált személyek) és a „B”-csoportot („letartóztatott” internáltak). Ez utóbbi csoportba a hátszági tisztogatások során elfogott személyek kerültek, az itt regisztrált magyarok száma „csak” 2–3000 fő, közülük is már 1945 áprilisában rendelkeztek 822 fő elengedéséről, de a teljes kép megalkotásához erre az adatra is szükségünk van.

A szovjet fogságba esett magyar hadifoglyok és internáltak közül sem szállítottak el mindenkit, a források tanulmányozása alapján megállapítható, hogy a háború kezdetétől az 550 000 személyből kb. 70 %-uk, mintegy 385–386 000 fő került ki a Szovjetunió területére. A már 1945-ben elengedett magyar hadifoglyok és

internáltak száma 209–219 000 főre tehető, őket részben szovjet táborokból, de főként a magyarországi és közép-európai gyűjtőlágerekből bocsátották szabadon.

A külföldi hadifoglyok és internáltak, így a magyarok hazatéréséről a legfelsőbb szovjet szervek hozták meg a döntéseket, eleinte az Állami Honvédelmi Bizottság, majd annak megszűnése után a Minisztertanács, 1948 végétől kezdve pedig a párt legszűkebb testülete az SZK(b)P KB Politbjuro döntött a hazamenetelről. A külföldi hadifoglyok repatriálása 1945–1948 között elsősorban a hadifogoly-munkaerő felhasználásától függött, 1949-től azonban a politikai szempontok érvényesültek elsősorban, a hidegháború elmélyülése rányomta a bélyegét e kérdésre is. A hadifoglyok hazatérésének elhúzódása leginkább azzal a magyarázható, hogy a Marshall-segély elmaradása miatt, a helyreállítási munkálatokat a Szovjetunió saját erőforrásaiból kellett megoldania. 1946-ban kis létszámú munkaképtelen hadifoglyot és internáltat (18 079 fő) engedtek el, mivel a Szovjetunió 1946–1947-ben használta fel legintenzívebben a hadifogoly-munkaerőt. 1947–1948-ban került sor a tömeges szabadon bocsátásokra, ekkor már a munkán alkalmazott foglyok közül is hazatérhettek. A szovjet vezetés részéről kezdetektől fontos szempont volt a hazatelepítések terén, hogy az nem vonatkozhatott a vérengzések résztvevőire, az „SS”, az „SD”, az „SA” egységeinél szolgáltakra, a gestapósokra, a hírszerző és kémelhárító szervek, a csendőrség, a rendőrség egykori munkatársaira, a megszálló egységeknél szolgáltakra, a fasiszta pártok és szervezetek vezető tagjaira és a hadifogságban elítélt személyekre. E kategóriák repatriálása húzódott el leginkább, egészen 1956-ig, bár kétségtelen, hogy a többszöri ítélezési hullám ártatlan áldozatokat is követelt. További kutatások szükségesek annak megállapításához, hogy közülük mennyien lettek jogosan, illetve ártatlanul elítélve. A hadifogságban elítélt személyek hazaszállítása már a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyekkel együtt történt. A különböző okok miatt elítélt hadifoglyok sorsát külön részben tárgyalom. A német nemzetiségűként internált személyek 1947 elejéig a hadifoglyoktól elkülönítve érkeztek haza, ekkortól viszont már együtt történt a szállításuk. 1947 nyaráig a repatriálás nemzetiség alapján folyt, tekintet nélkül az állampolgárságra, a békeszerződés után azonban az új határok figyelembevételével, amely jelentősen megnehezíti a repatriált magyar hadifoglyok és internáltak számának pontos meghatározását. A Szovjetunió területén fogságban elhunyt magyar áldozatok száma a kutatások jelenlegi állása szerint mintegy 65 000 fő, a halálozási arány tekintetében a legtragikusabb időszak az 1943-as

esztendő volt, csak ebben az évben mintegy 28 000 magyar katona halt meg a szovjet táborokban.

A hadifoglyok munkájának termelékenységét befolyásoló két legfontosabb tényezőt az élelmezést és az egészségügyi ellátást külön fejezetben mutatom be. A hadifoglyok élelmezése kapcsán összességében elmondható, hogy azon a minimális szinten volt megállapítva a napi norma, ami azért még lehetővé tette a munkában való felhasználásukat. A hadifoglytáborok fennállásának időszaka alatt két kritikus esztendő volt, 1942-ben és 1946-ban jelentősen csökkentették az előírt fejadagot, ugyanakkor a kiadott központi rendelkezések is bizonyítják, hogy a szovjet vezetés célja nem a külföldi hadifoglyok megsemmisítése volt, hanem az olcsó munkaerő felhasználása a szovjet gazdaság mielőbbi talpra állításában. A gazdasági tervek teljesítéséhez viszonylag egészséges és szakképzett munkaerőre volt szükség. Még a nyugati történészek többsége is elismeri, hogy a háború alatti és utáni években a szovjet lakosság sem élt jobban a hadifoglyoknál, sőt visszaemlékezők tanúsítják, hogy sok esetben – mivel számukra minden nap kiosztásra került valamennyi fejadag – a külföldi hadifoglyok segítettek a szovjet embereknek élelemhez jutni.

Az értekezés VI. fejezete szól a hadifogly-munkaerő felhasználásáról. A GUPVI-táborok termelési-gazdálkodási tevékenységének eredményei arról tanúskodnak, hogy a Szovjetunió tizenhárom gazdasági körzetében a külföldi hadifogly-munkaerő részéről a legjelentősebb hozzájárulás a gazdasági fejlődéshez az ország európai részén, a Déli körzetben (Ukrajna, Krím és Moldávia) és a Központi körzetben (OSZSZK központi részei) történt, és egyben ezeken a területeken helyezték el a legtöbb hadifoglyt. A GUPVI iratokban fellelhető információk szerint, számszerűleg a külföldi hadifoglyok és internáltak több mint felét az építőiparban alkalmazták. 1942–1949 között az általuk létrehozott, megtermelt érték több mint 2,2-szer felülmúlta a tartásukra, ellátásukra fordított összeget. Ugyanakkor a hadifoglyok által létrehozott összérték 13,5-szer kevesebb, mint a háború alatt a Szovjetuniónak okozott kár értéke, ennek csak 7,3 %-át teremtették meg a külföldi hadifoglyok. Az 1942–1949. évi statisztikai források elemzése azt mutatja, hogy a magyar hadifoglyok részesedése mintegy 10%-a volt a hadifoglyok által teljesített munkálatok összértékének, és az összes külföldi hadifoglynak is megközelítőleg 10 %-át tették ki a magyar hadifoglyok.

A GUPVI tevékenységét vizsgálva megállapítható, hogy a szovjet állam a hadifoglyokkal kapcsolatban párhuzamosan két feladatot is ellátott, a gazdasági mellett

politikait is. A dolgozat VII. fejezetében mutatom be hadifoglyok körében folytatott politikai munkát, amelynek legfontosabb célja az antifasiszta és szocialista szellemben történő ideológiai átnevelés és később, 1947 végétől már a „szocialista tábor” részére megfelelő káderek biztosítása is volt. Miután a hadifoglyok életkörülményei kezdtek rendezettebbé válni, 1947–1948-ra – a fogolyélet nehézségei ellenére – különösen az antifasiszta mozgalom keretében, annak ideológiai és szervezeti meghosszabbításaként egyfajta lágerkultúra virágzott ki, amelyet az értekezés utolsó részében kíséreltem meg felvázolni.

A korabeli dokumentumok egyértelműen bizonyítják, hogy a szovjet hadifogolytáboroknak a nácik által működtetett táborokkal való azonosítása-rokonítása semmilyen szempontból nem állja meg a helyét. Ugyanúgy csak zsákutcába vezethet, és nem az objektív tisztán látást szolgálja a hadifogolytáborok és a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborok összekeverése.

A hadifogoly-problematika objektív megközelítése során sincs más választásunk, tudomásul kell venni, hogy van egy nemzetközi történetírói konszenzus – ami sajnos nem azt jelenti, hogy nem léteznek a nácikat mentegető koncepciók –, hogy Németország és szövetségesei által folytatott háború igazságtalan, rablőháború volt és nem ugyanaz a háború folyt keleten, mint nyugaton. A náci Németország és szövetségesei sokkal kegyetlenebb módszereket alkalmaztak a Szovjetunió területein. A hadifogoly-kérdéskör elemzésekor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a horthysta hatalmi és katonai elit, a vezetőréteg saját érdekei szempontjából is elhibázott politikája következtében sodródott bele a második világháborúba és támadta meg a Szovjetuniót. A vesztes háborúval pedig súlyos anyagi és emberi veszteségeket kellett elszenvednie az országnak, az egész magyar nemzetnek. A hadifoglyok, legalábbis a kiskatonák döntően e történelmi vészidőszak áldozatainak voltak.

Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk jegyzéke

Szerkesztett kötetek:

Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов. Отв. ред.: Ева Мария Варга, В.Л. Воронцов. М.: РОССПЭН, 2005. 544.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. Főszerk.: Varga Éva Mária. ROSZSZPEN–MKТTK, Moszkva-Budapest, 2006. 616.

«В плену, вдали от родины». Венгерские военнопленные в СССР. – Каталог историко-документальной выставки. М.: Renew, 2007.

Tanulmányok:

Restitúciós kutatások Moszkvában. In.: *Jelentés – Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve*. Szerk.: MARTON Erzsébet. Budapest, 2000. 107–125.

Hungarica-kutatás az oroszországi levéltárakban. In: *Levéltári Szemle* 53. (2003) 4. sz. 3–19.

О работе Венгерского архивного института в Москве и о перспективах сотрудничества с российскими партнерами. // Поиск исторической правды. Москва, 2004. С. 171–175.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. In: *Eszmélet*, 2005/65. sz. 37–40.

Послесловие. С глазами историка. // ИШТВАН ЭРКЕНЬ. Народ лагерей. М.: Хроникёр, 2005. С. 215–223. (Örkény István Lágerek népe c. szociográfiai kisregényének orosz kiadásához írt utószó az író – felkutatott hadifogoly dossziéja alapján – szovjet hadifogságáról.)

Bogyoszlói hadifoglyok a Szovjetunióban. In: *Írások szülőfalunkról Bogyoszlóról*. Szerk.: Sebestyén Katalin. Csorna, 2006. 63–70.